

Een parallele wereld— Marijke Beek

**Dit verhaal begint 15 jaar geleden. Ik lo-
geerde bij een Napolitaans stel dat ik kort
daarvoor had ontmoet. Zij maakten me
wegwijs in hun, voor een buitenstaander
chaotische en onoverzichtelijke stad. Eén
van de aanraders was het toen net ge-
opende Napoli Sotterranea, Ondergronds
Napels. De eerste twee keer stond ik voor
een gesloten deur, maar de derde maal
was het raak. Twee andere nieuwsgieri-
gen, een gids en ik gingen eindeloze trap-
pen af, tot 40 meter onder de grond.**

❏ Voor iemand uit het platte, eendimensionale
Nederland ging een ongekende en fascinerende wereld
open. Hier liepen we door een opeenvolging van Griekse
en Romeinse waterreservoirs of cisternes, wrongen we
ons door de gangen voor watertoevoer ertussen, wan-
delden we door taps toelopende hoge tufsteengroeves
en door schuilkelders uit de Tweede Wereldoorlog. Het
was een ware reis door de tijd. Ik verstond vrijwel niets
van de uitleg, maar het geheel maakte een diepe in-
druk. Wat een prachtige en spannende ruimtes, terwijl
passanten op straat er nietsvermoedend over heen lo-
pen!

❏ Jaren gingen voorbij. Toen ontmoette ik, zomer
2005, de uit Napels afkomstige Carlo. Ik wist dat ik
vakantie nodig had en de Vesuvius zou me energie
geven, werd me verteld. Eén van de eerste dingen die
ik in Napels deed was Napoli Sotterranea bezoeken.
Inmiddels werd alles professioneler aangepakt. Er wa-
ren meer bezoekers, een Engels sprekende gids en vaste
openingstijden. Het was er zo mogelijk nog fascineren-
der dan tien jaar eerder. Een groter gebied was toe-
gankelijk gemaakt en in één van de cisternes stond nu

water, zodat gemakkelijker voorstelbaar was hoe het systeem ooit werkte. Het contrast tussen de donkere, doodstille benedenstad en de levendige, lawaaierige bovenstad was immens. Een ingelijst briefje in de hal, ondertekend door de schrijfster Isabel Allende, bracht dat fraai onder woorden: 'The underworld – I have the feeling that I have been in the somber place of death, winter and mystery, a dark place where Demeter searches for Persephone, the other face of Naples. On the surface life, noise, crowds and sun. Underground: a lunar womb. It has been a moving experience to walk in these corridors of purgatory.'

De meeste Napolitanen die ik sprak wisten niets van deze ondergrondse stad af. En buitenlanders al helemaal niet. Onbegrijpelijk vond ik het. Waarom is dit bijzondere fenomeen niet bekender en waarom wordt er nauwelijks iets mee gedaan?

Eenmaal thuis besloot ik een artikel te schrijven. Ik vond contactpersonen en tijdens mijn volgende bezoeken aan Napels zocht ik hen op. Zij vertelden over de geschiedenis en over de werking van het systeem, en ze namen me mee ondergronds.

Ontstaan van Ondergronds Napels

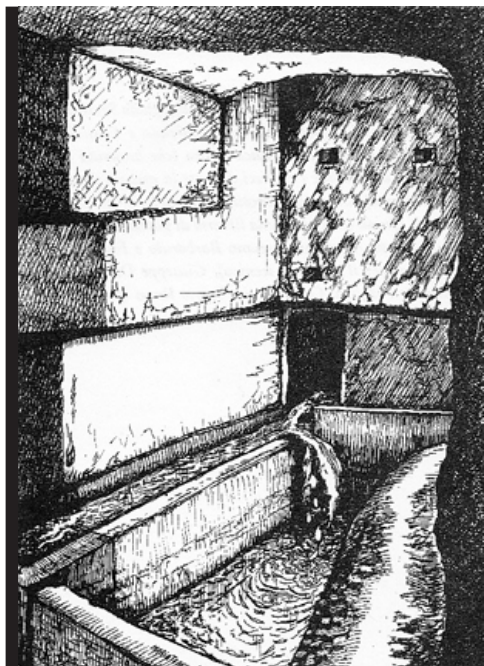
De Grieken stichtten 2500 jaar geleden 'Neapolis' (de nieuwe stad) ter plekke van het huidige oude centrum van Napels. Zij legden een onderaards aquaduct aan (waterleiding, zowel ondergronds als bovengronds), Bolla genoemd, dat vanaf de Vesuvius via toevoergangen het water direct in cisternes onder huizen en pleinen voerde. Via een put kon het boven de grond worden gebracht. De steen die bij de aanleg vrijkwam, gebruikten ze om mee te bouwen. Ze legden het systeem aan op zo'n 40 meter onder zeeniveau. De gele

tufsteen onder de stad - ontstaan door een eruptie van de Vesuvius ca. 15.000 jaar geleden - is gemakkelijk te bewerken en toch sterk. Grotere groeves voor de bouw van de stadsmuren lagen iets buiten de stad.

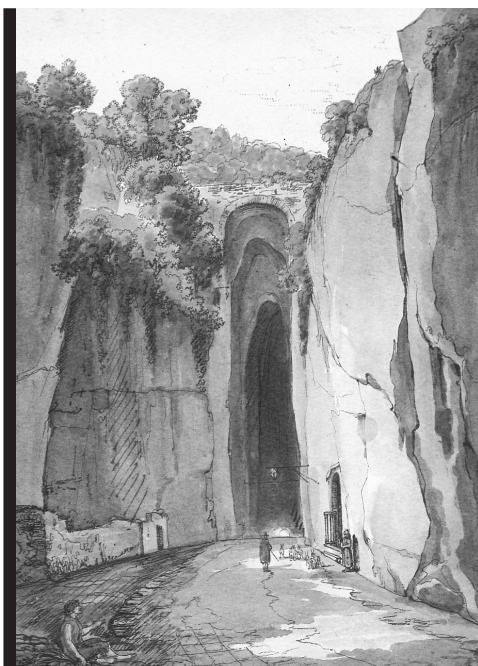
❖❖❖ De Romeinen - in de tijd van Augustus (63 v.chr – 14 n.chr) - breidden de stad uit en vergrootten het Griekse watersysteem. Zij realiseerden een imposant (deels bovengronds, deels ondergronds) aquaduct dat vanaf 80 km. van Napels water in de stad bracht. Dit kanaal liep via de stad door tot de aan de kust ten noorden van de stad. De Romeinen legden ook tunnels aan. De tunnel tussen Napels en de veel belangrijkere Romeinse steden Baia en Cumae in het noordwesten, waar ook de oorlogsvloot lag, is 700 meter lang. Die tunnel wordt nu de Crypta Neapolitana genoemd.

❖❖❖ In de eeuwen daarna werden door de eerste Christenen catacomben aangelegd. Ondergronds Napels groeide explosief in de 16de en 17de eeuw door het verbod om bouwmaterialen de stad in te brengen. De maatregel was bedoeld om de bouwwoede te beteugelen; in de 16de eeuw was Napels de dichtst bevolkte stad ter wereld (212.000 inwoners in 1547). Maar het onbedoelde gevolg was dat tufsteen clandestien onder de bouwplek zelf werd gedolven. Toen in de 18de eeuw de beperkingen van de bouwhoogte werden opgegeven, waren woonhuizen van zeven lagen geen uitzondering meer. Onder de grond ontstond feitelijk het negatief van de stad erboven.

❖❖❖ Begin 17de eeuw moest de oude watervoorziening onder de stad ingrijpend worden verbeterd en werd het Acquedotto Carmignano onder de nieuwe stadsuitbreidingen in gebruik genomen. Het bestaande systeem werd in de eeuwen daarna door de Bourbon koningen

Cisterne met stromend water

Romeinse tunnel Crypta Neapolitana

weer vergroot en verbeterd, uitgaande van dezelfde techniek. Totdat in 1884 in Napels echter een ernstige cholera-epidemie uitbrak, doordat het, veel hoger gelegen, riool was gebroken en overgelopen in het aquaduct. Daarop is het aquaduct buiten werking gesteld en vervangen door een moderne watervoorziening met buizen.

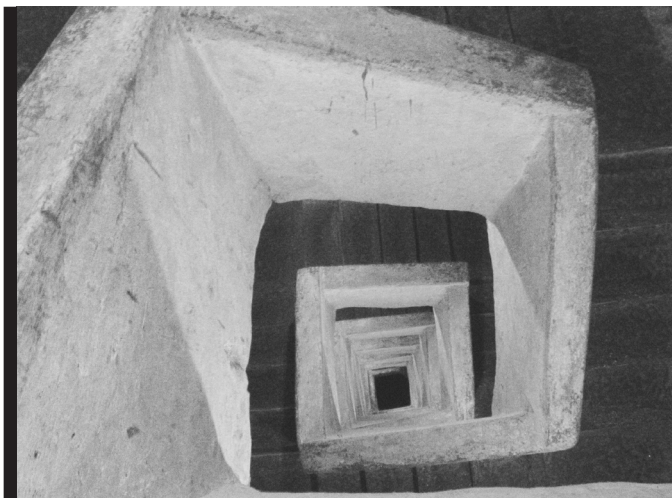
❏ Ingenieur Guglielmo Melisurgo heeft kort daarna in opdracht van het stadsbestuur de ruimtes onder de stad systematisch onderzocht, omdat er weinig precieze informatie over voorhanden was. Tot dan toe kenden alleen de ‘pozzari’ (de waterschoonmakers/beheerders) het ondergrondse netwerk, dat eigenlijk alleen via de diepe waterputten toegankelijk was. In 1889 publi-

ceerde Melisurgo zijn bevindingen. Hij telde meer dan 5000 cisternes en grotten en 2000 putten. Hij schrijft dat ondergronds de hele stad doorkruist kon worden.

███ Tegen het eind van de jaren dertig begon het stadsbestuur een deel van de ondergrondse ruimtes als schuilkelder in te richten. Daarvoor werden rond de putten trappen gemaakt die geschikt waren voor een vluchtende massa. Smalle gangen werden verbreed en ruimtes onderling verbonden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de schuilkelders intensief gebruikt; honderdduizenden Napolitanen hebben er, soms maandenlang, bescherming gezocht tegen de 28.000 bommen die vielen op de meest gebombardeerde stad van Italië.

███ Na de oorlog wilden de Napolitanen de herinnering aan de voor hen pijnlijke oorlogstijd zo snel mogelijk uitwissen. Puin van de ruïnes werd in de putten gegooid en toegangen dichtgemetseld. De herinnering aan ondergronds Napels vervaagde. Wel viel af en toe ergens een diep gat, bijvoorbeeld door instabiliteit na een stortregen.

███ In juni 1979 kwam er rook uit de talrijke oude putten in het centrum van Napels. De ondergrondse stad stond in brand. Onder een timmermanswerkplaats had houtafval vlam gevat. Het vuur verspreidde zich snel onder de oude Quartieri Spagnoli. Niemand wist waar het vuur precies woedde en de Napolitanen waren vergeten hoe naar beneden te komen. Toen brandweer en buurtbewoners uiteindelijk het vuur hadden geblust, hadden zij ondergronds Napels herontdekt. Vrijwilligers begonnen het puin te ruimen. Tot nog toe is een miljoen m2 toegankelijk gemaakt, dat is vermoedelijk pas een derde van het geheel.

Put, met trap naar schuilkelder eromheen

❑❑❑ Het is duidelijk dat de benedenstad door de eeuwen heen voor de bovenstad heeft gezorgd: die werd zo voorzien van schoon drinkwater en bouw materiaal. De benedenstad bood de bevolking veiligheid tijdens bombardementen en vluchtelingen een schuilplaats.

❑❑❑ Hedendaags gebruik

En wat voor rol speelt Ondergronds Napels nu binnen de stad? Een aantal van de uitgestrekte tufsteengroeven rond de oude stad fungeert vooral als garage. Deze ruimtes liggen minder diep onder het maaiveld dan de aquaducten; soms zijn ze vrij horizontaal de berg in gegraven. Voor een stad als Napels met een verstikkende hoeveelheid auto's is dit uiterst nuttig. Je geeft je auto met sleutel af, en de beheerder van de garage is de hele dag bezig auto's te verplaatsen als ware zijn domein een Rubik-kubus. Soms hebben ze een verrassend verleden. Wat nu de Gran Garage heet, werd door de Romeinen gebruikt om de god Mithras te aanbidden en is daarna lange tijd als touwslagerij gebruikt.

❑❑❑❑ Andere worden gebruikt als opslagruimte van allerhande winkels, wijnverkopers, in beslag genomen auto's en uiteraard ook van wapens en andere zaken van de Camorra. De ondergrond van banken wordt in het bijzonder in de gaten gehouden, net als die van gebouwen waar belangrijke bijeenkomsten worden gehouden.

❑❑❑❑ De enorme steengroeve onder het Palazzo Cellamare is al sinds 1947 in gebruik als bioscoop en theater Metropolitan met 2000 plaatsen. In 2003 is het complex verbouwd en uitgebreid en bestaat nu uit 7 zalen, met daaronder nog 3 lagen privégarages. De architect van de verbouwing heeft zoveel mogelijk de bestaande ruimtes gebruikt.

Gran Garage, vroeger Mithrastempel, en daarna touwslagerij

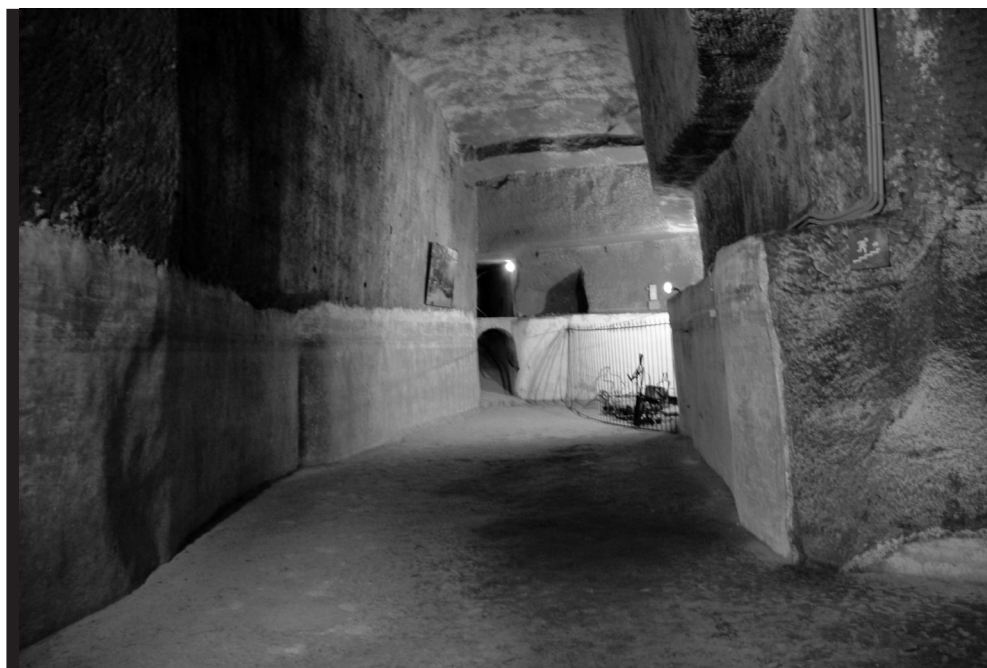
❑❑❑❑ En verder worden vooral de diepgelegen en spectaculaire aquaducten gebruikt voor rondleidingen -zoals die van Napoli Sotterranea, als expositieruimte of soms om concerten te houden.

❑❑❑❑ Dit zijn allemaal privé-initiatieven die begonnen zijn door vrijwilligers. Maar verreweg de meeste ruimtes worden niet gebruikt of zijn nog niet eens 'ontdekt'. Interessant in dit verband is een vooral aan Napels gewijd nummer van het Italiaanse architectuurtijdschrift DOMUS uit 1987. Naar aanleiding daarvan deden internationale architecten tijdens het 'Laboratorio Internazionale Napoli Sotterranea' voorstellen voor nieuw gebruik. Carlo Aymonino stelt voor er een museum in te richten met archeologische vondsten die in het overvolle Museo Nazionale niet getoond kunnen worden. De Spanjaard Bohigas stelt voor de toeristen die per schip aankomen via ondergrondse ruimtes de stad in te brengen, die worden ingericht als 'museum' van onze wegwerpmaatschappij. Botta wil de vallei met steengroeven in het noorden van de stad veranderen in een groot stedelijk park, hetgeen ook (deels) wordt uitgevoerd, en Solà Morales maakt een glazen woontoren die versmelt met de enorm hoge grot eronder.

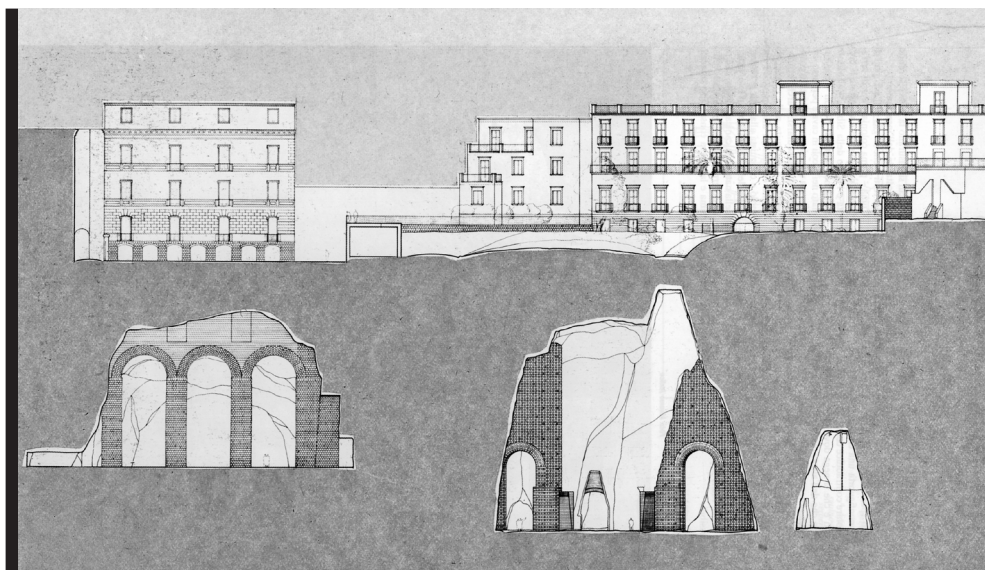
❑❑❑❑ Het plan van Marco Zanuso om in ondergronds Napels planten te kweken - gebruik makend van de constante temperatuur en luchtvochtigheid - is in Napoli Sotterranea gerealiseerd.

❑❑❑❑ Napolitanen en ondergronds Napels.

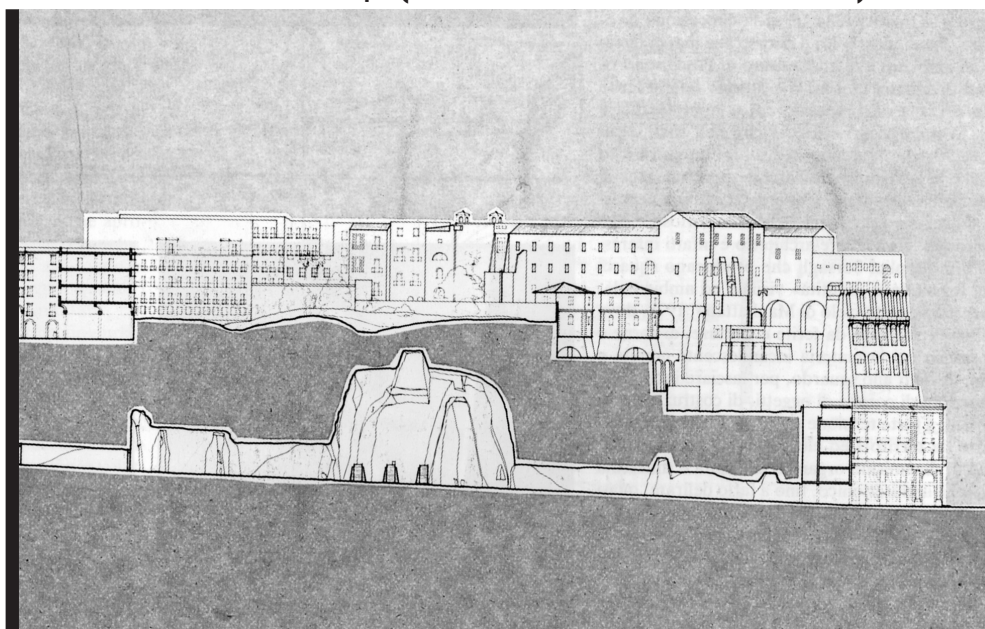
De gebroeders Quaranta besloten naar aanleiding van de genoemde brand onder hun wijk een deel ervan vrij te maken en er rondleidingen te gaan houden. Daar zijn veel schuilkelders gemaakt, waar zijzelf als jongetjes ook hebben gezeten. Het lange wachten en de benauwdheid staan hen in het geheugen gegrift. Om de schuilkelders te maken is het watersysteem ingrijpend veranderd. Toevoergangen zijn opgeknipt en verbreed en putten werden dichtgemetseld tegen bominslagen. Tijdens de rondleiding vraagt de gids iedereen stil te

Napoli Sotterranea

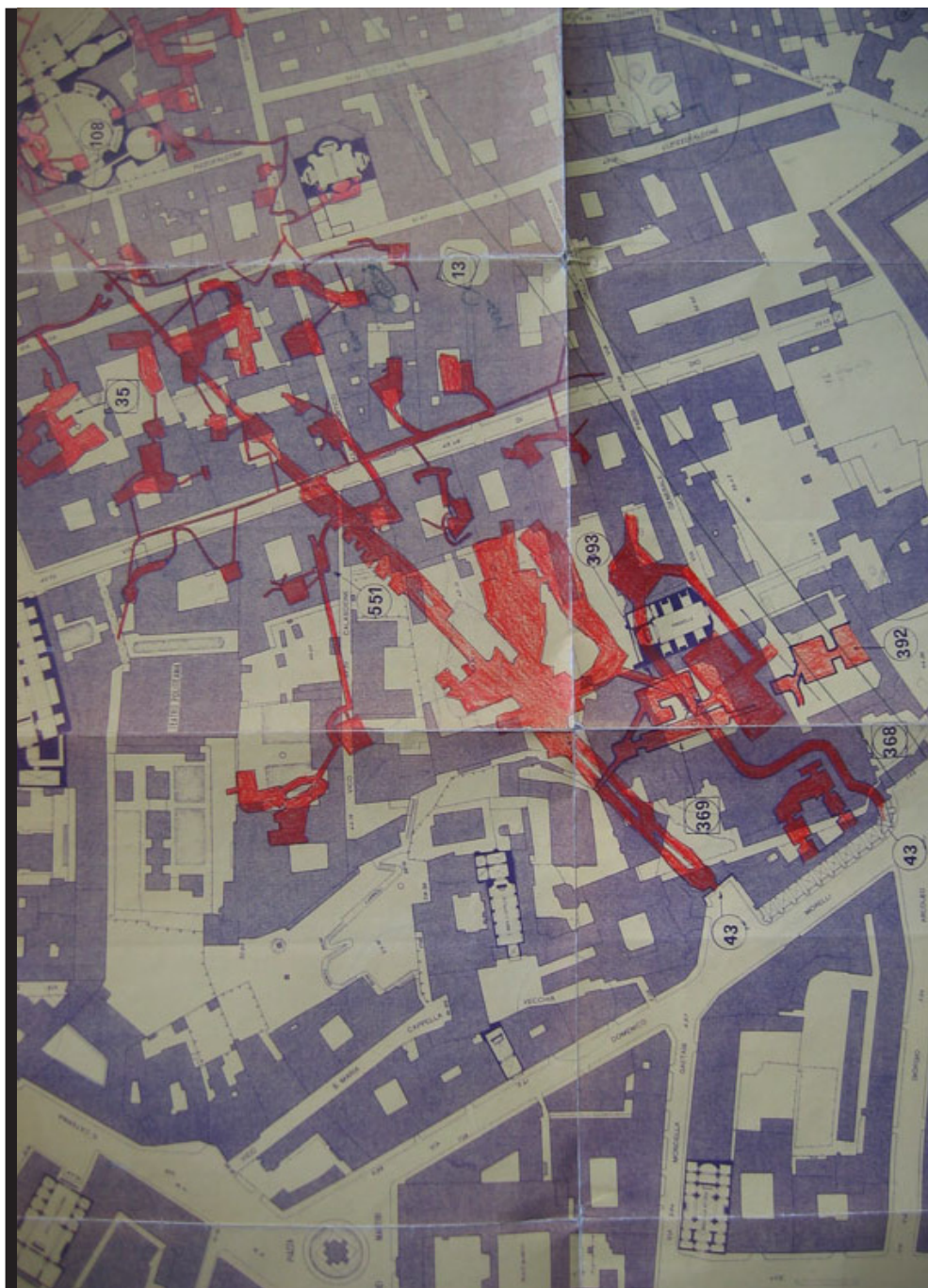
Doorsnede over Mithrastempel (beeld: Francesco Venezia en Paolo Di Caterina) ¹

Tunnel Borbonico (beeld: Francesco Venezia en Paolo Di Caterina) ¹

zijn en doet hij zijn lamp uit. Een ijzingwekkende stilte en duisternis volgen. Het is een ronduit beangstigende ervaring. Hij legt uit dat er tussen boven en beneden veel verbindingen zijn - namelijk de waterputten - maar dat het lastig is ze te vinden. In elke put werd een verticale reeks gaten uitgehakt, waar de pozzaro, bijna als een aap, naar boven en beneden kon gaan. Hij vertelt over hoe de pozzari, die onder de grond het water schoonhielden, ongemerkt via de waterputten in huizen konden komen. Hoe zij de vrouw des huizes verleidden of, als ze niet op tijd betaald werden, geld of kostbaarheden stalen. Nog steeds wordt er als er binnenshuis iets onverklaarbaars gebeurt naar beneden gewezen.

Ir. Clemente Esposito is een bevlogen figuur; de Godfather van ondergronds Napels. Hij is chemisch ingenieur en heeft 50 jaar voor de gemeente gewerkt bij ondergrondse problemen. Hij is al jaren bezig 40 meter onder de grond zijn Museo del Sottosuolo te realiseren. In een enorme tufsteengroeve heeft hij vondsten uitgestald, een Griekse grafkelder nagebouwd en een ruimte voor de aanbidding van Priapus (en zijn attriboot), de god van de vruchtbaarheid. Het museum is open op afspraak. Esposito heeft thuis kaarten hangen die hij ondergronds heeft gemaakt; hij nodigt ons uit. Zijn straat is nog geen vier meter breed, de huizen hebben zes of zeven verdiepingen. De gevels zijn niets bijzonders, zoals vaak in Napels. Maar het gebouw bevat aan de binnenkant verrassingen die je aan de buitenkant totaal niet vermoedt: een gigantische kamer met fraaie plafondschilderingen, een originele 16de-eeuwse waterput, een geweldig uitzicht op de Vesuvius, en een dakterras met bomen en planten. De kaarten zijn fascinerend om te zien: ritme en richting van de ondergrondse ruimtes hebben totaal niets van doen met het stedelijk patroon erboven.

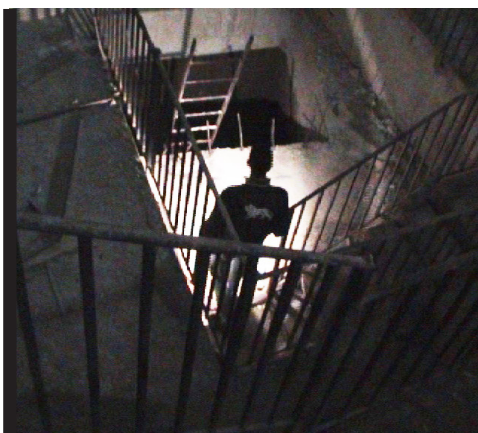

Kaart van ondergronds Napels door Clemente Esposito

👁 Edited by 2 members

Volgens Esposito is de staat eigenaar van de ondergrond in heel Italië. De stad kan dus geen ruimtes verkopen of verhuren. Wel is het gewoonte dat mensen de grond onder hun huis mogen gebruiken, bijvoorbeeld als wijnopslag. Maar deze juridische onduidelijkheid levert nu problemen op, want waar eindigt het territorium van A en begint dat van B? Esposito vertelt uit jarenlange ervaring hoe bijzonder het is om voor het eerst een nieuwe, niet betreden ruimte binnen te gaan. Wij mensen zijn eigenlijk bang, zegt hij, maar om verder te komen is het belangrijk die angst te overwinnen. Zoals Odysseus de grenzen van de toen bekende wereld wilde overschrijden om zijn kennis te vergroten. Napolitanen hebben altijd respect gehad voor hun ondergrondse stad, vertelt hij, vanwege de relatie met rituelen en mythologie en de associatie met het rijk van de duisternis, de dood.

Urbaan speleologen Fulvio Salvi en Luca Cuttitta vertellen hoe hun tochten onder de grond een avontuurlijke manier zijn om hun eigen grenzen te verkennen - fysiek en mentaal - omdat je een confrontatie aangaat met jezelf. In een wereld waarin alles is gefotografeerd, in kaart is gebracht en via het internet beschikbaar is, oefenen dit soort niet-ontdekte, ondergrondse ruimtes met hun duisternis en stilte op hen een enorme fascinatie uit. Ze nemen me mee op een niet uitgezet parcours ondergronds. Ik loop en kruip achter hen aan en maak filmopnames. Na ongeveer een uur staan we weer buiten en ik sta te trillen op mijn benen. Nu pas merk ik wat een spanning zo'n tocht kennelijk met zich meebrengt. Zij willen een ondergronds bezoekerscentrum openen, maar zijn al lange tijd bezig de benodigde handtekeningen te krijgen.

Beelden uit filmopname

Een langer verblijf

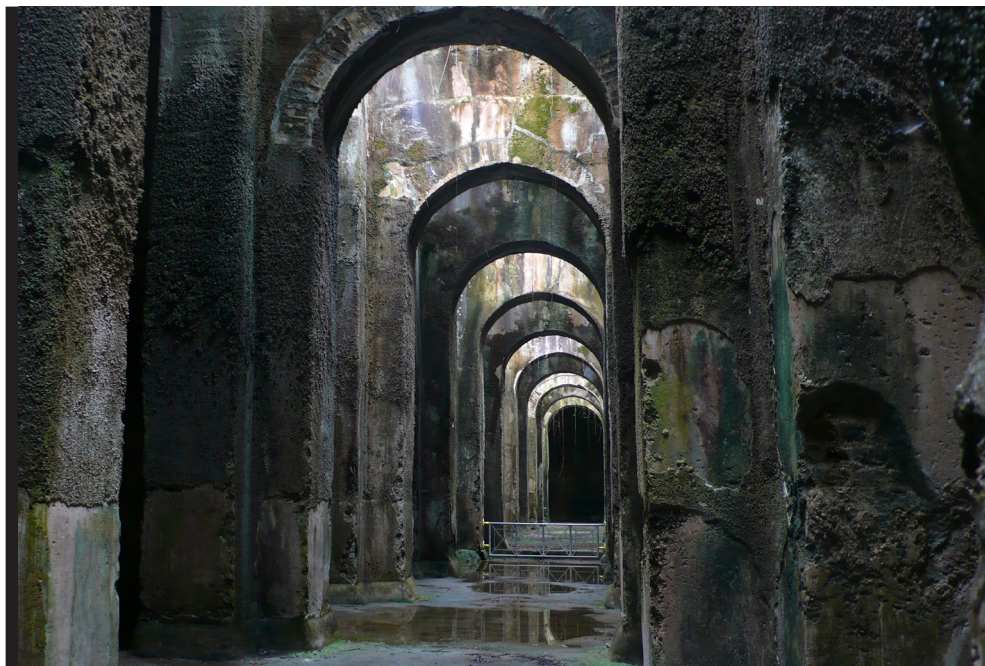
Om meer tijd te hebben om op onderzoek uit te gaan, besluit ik voor een aantal weken een appartementje te huren in een volkswijk in het centrum. Nu is er genoeg tijd om op zoek te gaan naar de Piscina Mirabilis, de immense cisterne voor de vloot van de keizer, waar het Romeinse watersysteem in uitmondt. Het reservoir ligt op een landtong ten westen van Napels. De buurvrouw is bereid het roestige hek open te doen, verder is er niemand. De indrukwekkende ruimte doet onmiddellijk

denken aan de prenten van Piranesi. Er zijn bogen, zuilen, trappen, oude stenen, openingen in het dak waardoor het licht naar binnen valt en er druppelt water. We staan in één van de grootste reservoirs ter wereld dat eeuwenlang intact is gebleven. Helemaal alleen, hoe is het mogelijk!

☒☒☒ Eenmaal terug barst 's avonds een enorm onweer los. Regen klettert op de golfplaten rond het appartementje, de wind giert rondom. De elektriciteit valt uit en het lijkt of de aarde schudt. Ik kijk uit het raam naar de Vesuvius. Alleen het licht aan de voeten van het Madonnabeeld blijft dapper doorbranden. Ik begin me ongemakkelijk te voelen met het natuurgeweld boven me, het gekletter en getril rondom en de Vesuvius vlakbij. Opeens begrijp ik heel goed hoe mensen bang kunnen zijn van natuurgeweld en mogelijk kwaad af willen wenden.

☒☒☒ Een prachtige plek om dat te zien is het Cimitero delle Fontanelle. De grot is vaak dicht, maar blijft nu even te bezoeken. Over deze grot ging mijn aller-eerste boek over Ondergronds Napels. Dat boek ging over de innige verknoping van leven en dood voor de Napolitanen, op zoek naar hoop en troost.

☒☒☒ Eeuwenlang werden tienduizenden slachtoffers van epidemieën, aardbevingen en oorlog, en de restanten van geruimde begraafplaatsen in deze oude tufsteengroeve achtergelaten. Met als resultaat een enorme ruimte vol miljoenen skeletten. Een priester van de kerk Materdei begon met de hulp van veel vrijwilligers, in het ossuarium te selecteren en op te ruimen. Hij legde schedels bij schedels, scheenbeen bij scheenbeen etc. Het resultaat is rijen schedels op brede muren van allerlei lange botten.

Piscina Mirabilis, Bacoli

Cimitero delle Fontanelle

👁 Edited by 2 members

Een steeds grotere hoeveelheid gelovigen kwam naar de grotten. Zij adopteerden een overledene, voor wie ze zorgden. Ze poetsten en polijstten de schedel en legden die met bloemen en andere versiersels en briefjes in een glazen reliëkkistje. In ruil daarvoor vroegen ze wedergunsten. Deze rituelen zijn sinds enige tijd door de RK kerk verboden. Recent is de grot opgeknapt, schoon-gemaakt en heringericht, maar de bizarre uitstalling is gebleven. Bezoekers lopen, zonder het te weten, op een metersdikke laag van beenderen, vertelt de gids

❑❑❑ In een krant wordt geadverteerd met een esoterica-tour, uiteraard 's avonds. De groep bestaat uit vooral oudere vrouwen. Ademloos luisteren ze naar de eeuwen-oude, vaak bizarre verhalen over liefde en haat, bedrog en wraak. De groep loopt langs de kerk van de Madonna ad Arco, die is gebouwd om er rituelen voor overleden-nen te houden. Van buitenaf zijn de grote ondergrondse ruimtes met kaarslicht te zien. Een deel van de skeletten is door de RK kerk verwijderd, maar bij wat rest worden nog steeds bloemen gelegd. Buiten de kerk staan twee zuiltjes met koperen schedels erop. Wie zijn hand erop legt, voelt ze gloeien, zegt gids Gabriela. En dat doen ze.

❑❑❑ Hoog tijd om terug te gaan naar het Griekse aqua-duct waar het om begonnen was. Waar kwam het wa-ter eigenlijk vandaan? In het plaatsje Volla, net buiten Napels moet - binnen in een huis - de bron nog steeds te vinden zijn. Dat huis vinden we inderdaad, maar het bijbehorende erf blijkt hermetisch afgesloten door een hoog hek van ijzeren platen. Iets verderop kolkt een ongelooflijk smerige waterloop vanuit het erf onder de straat. Vanaf een hoogte verderop kijken we over het hek: er staan rioolzuigauto's. Kennelijk worden die leeg-gestort in de Griekse bron! Nu pas zien we overal de camera's op het hek. Camorra, zegt Carlo.

❑❑❑❑ Teleurgesteld over deze hele gang van zaken, de desinteresse en het fatalisme van de Napolitanen laat ik het onderzoek liggen. Dan maar geen artikel. Het heeft zo moeten zijn, zouden de Napolitanen zelf zeggen, dat is het lot, il destino.

❑❑❑❑ Il destino

Twee jaar later bedenkt het lot zich, want AetA vraagt voor Forum een artikel over Ondergronds Napels, onzichtbare onderkant van de stad. Zoiets is uiteraard geen toeval, en ik neem het vliegtuig naar Napels.

❑❑❑❑ Er blijkt ondergronds veel te zijn gebeurd. Tijdelijk is het Romeinse theater open, waar archeologen aan het werk zijn. Vanaf de straat is niets te zien: bovenop het theater is een straat aangelegd en zijn huizen gebouwd. Een deel van de tribune en de halve cirkel voor het podium zijn blootgelegd. Sommige van de huizen zijn daarvoor gesloopt. Aan de wand hangt een ontwerp dat het nog veel verder vrijgemaakte theater combineert met de omliggende woonhuizen. Alle rondleidingen zijn vol.

❑❑❑❑ En de Tunnel Borbonico is opengesteld, een privé initiatief waaraan jaren is gewerkt. De tunnel is de geheime, in 1853 door architect Errico Alvino ontworpen, vluchtroute van de Bourbonkoningen, van het paleis naar de zee waar de vloot lag. De rondleiding laat een verrassende mengeling zien van ingenieurskunst, waterreservoirs, mystiek, oorlogsherinneringen en antieke auto's. De tunnel loopt soms als een brug over antieke waterreservoirs heen. In één daarvan is een reliëf in de muur gekrast waardoor men vermoedt dat hier bijeenkomsten van vrijmetselaars werden gehouden. De politie heeft na de oorlog tot in de jaren 70 van de vorige eeuw grote aantallen in beslag genomen auto's

in de grot ondergebracht, waaronder bijzondere exemplaren, die nu bedekt zijn door stof. Dit alles wordt op een sympathieke manier gepresenteerd waarbij toevallige vondsten uit allerlei tijden zijn gerespecteerd. Aan het eind opent de tunnel zich in een enorme ruimte: de Grotta Carafa waarin een hypermoderne parkeergarage van 7 lagen is ingericht. Tussen de tunnel en de eigenlijke garage is een ondergronds plein gecreëerd: ook hier een samengaan van oud en nieuw. Het enige nadeel van deze professionelere aanpak is het verbod om te fotograferen.

❏ Dit keer verlaat ik Napels met een positief gevoel. Ondergronds Napels lijkt in de lift te zitten en dat betekent werk voor jongeren die vreemde talen spreken. Steeds meer straten en pleinen zijn autovrij gemaakt, met als resultaat flanerende Napolitaanse families. Het vuilnis dat altijd op straat lag is naar - Nederlandse - verbranders verscheept. Er blijkt een nieuwe burgemeester te zijn gekozen. Die laat een nieuwe wind waaien die hopelijk ook ondergronds voelbaar zal zijn.

1— Francesco Venezia en Paolo Di
Caterina, *Domus* 1987, no 681